

ЖАНРОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

УДК 81'1

Галина Вишневська

(Тернопільський національний педагогічний
університет імені Володимира Гнатюка)

САКРАЛЬНО-ХТОНІЧНА ЛЕКСИКА У ПОЕТИЧНИХ ДРАМАХ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Аналізується сакральньо-хтонічна лексика в поетичній творчості Лесі Українки. У ході дослідження поетичної мови драм виявлено основні семантико-стилістичні особливості такої лексики.

Ключові слова: сакральньо-хтонічна лексика, тематична група, картина світу, Леся Українка.

Вивчення процесів мовного розвитку, зокрема в аспектах вияву експресивних потенцій мови, є актуальною гуманітарною проблемою, оскільки стосується мови як вияву духовної культури народу. Етапи цього розвитку яскраво простежуються у творчості українських письменників, особливо тих, що історично мають право називатися розбудовниками мови. Саме до таких авторів належить Леся Українка – одна з найпомітніших постатей в українській літературі, мова якої є цінним здобутком в історії української літературної мови. Чим далі в історію відходить ім'я Лесі Українки, тим ближчими стають нам її твори, розкриваючись новими гранями, новими духовними скарбами. Мовотворчість Лесі Українки вмістила в собі все: від дитинної ніжності, блакитних легкокрилих мрій, родинної ласки й закоханості, святої віри в ідеали визволення нації, чистої моралі, від гарту волі і нестримного пориву до діяльності до тернових вінців, страшною і невблаганною борні, кривавих змагань... В авторській художній картині світу письменниці органічно поєдналися інтелектуалізм і простота, доступність, національні традиції та здобутки світової цивілізації, завдяки чому і твориться багатобарвна мовна палітра. Справді, українська літературна мова пера Лесі Українки відзначається надзвичайною вишуканістю лексики, граматичних форм, тропіки й риторичних фігур, багатством і несподіваністю асоціацій, емоційно-вольовою напругою, семантичною місткістю тощо. Авторка вміло послуговується різними групами лексики, серед яких: назви на позначення людини, кольоронайменування, слова з абстрактним значенням та ін. Загалом домінування тієї чи іншої лексико-семантичної групи у творі значною мірою зумовлене його змістом.

Українська демонологія як невід'ємний складник традиційної духовної культури здавна привертала увагу дослідників. Проте пошуки велися переважно в етнографічному напрямку. Етнографи фіксували автентичні свідчення носіїв культури і здійснювали описовий аналіз

відповідного матеріалу. Лінгвісти зацікавилися українською демонологічною лексикою значно пізніше. Предметом їхньої уваги стали походження, мотиви номінації, творення, функціонування демонологічних назв (А. Василенко, Н. Хобзей, Н. Тяпкіна та ін.). Однак, незважаючи на давність інтересу до демонологіки, або сакральної-хтонічної лексики, як її ще називають, вивчення її в контексті сучасного мовно-культурного дискурсу, репрезентації традиційних демонічних персонажів у живомовному просторі та з'ясування особливостей функціонування демононазв у різножанрових та різностильових текстах є актуальним.

У філософській парадигмі сакралізація визначається як „надання предметам, діям, свідомості людини надприродного значення, внаслідок чого вони виводяться за межі „природних зв'язків” і втягуються у зв'язки з особистісним, безконечним і творчим началом – найчастіше Богом” (І.Т. Фролов). У лінгвістиці сакральна лексика охоплює назви здебільшого діахронних християнських теологічних уявлень, понять, термінів, категорій, а також назви дій, процесів, символів, суб'єктів і об'єктів релігійної практики, що знайшло своє вираження у різних класифікаціях сакральної термінології. Зазвичай у складі такої лексики, як і в межах сакрального, розрізняють назви надприродних істот, що є об'єктом поклоніння у релігійному культі, номени на позначення релігійних цінностей та найменування предметів, осіб, дій, ознак тощо, що входять у систему релігійного культу [1, с. 265].

До аналізу власне сакральної лексики науковці вдаються частіше і менше уваги приділяють вивченню сакральної-хтонічної, незважаючи на те, що лише „нечисте разом із чистим визначають релігійну полярність і відіграють у світі сакральному таку ж роль, як поняття добра і зла у світі профанному” [3, с. 52]. У цьому французький учений Р. Каюа вбачає діалектику сакрального, яким, на його думку, породжені добрий дух і злий, Бог і Сатана, священник і чаклун, що можуть однаково занепасти і врятувати. Тому в межах сакрального на одному полюсі має бути священне, на іншому – демонічне [3, с. 55].

Пропонована стаття присвячена аналізу сакральної-хтонічної лексики, репрезентованої у драмах Лесі Українки „Лісова пісня”, „На полі крові”, „Одержима”, „В катакомбах”. Вибір саме такого об'єкта дослідження можна пояснити тим, що вже тривалий час сучасна культура перебуває у стані роздвоєння, бо в ній, з одного боку, дається взнаки атеїстичне минуле, з іншого – після падіння тоталітаризму відкрилися широкі можливості для повноцінного розвитку всіх її сфер. Пошук істинних цінностей не в останню чергу передбачає актуалізацію багатой літературної спадщини українського народу в його сучасному духовному світі, а саме таким є доробок Лесі Українки.

Біблійна символіка внаслідок її історичного походження, своєрідного поєднання в ній образно-символічних систем різних народів, очевидно, не могла безпосередньо перетворитися у власне національну символіку, хоч і впроваджувалася у свідомість народів християнського світу віками. Однак не можна применшувати впливу християнства на формування символіки християнських народів, вироблення власне

національних рис у системі біблійно-образного сприйняття світу, як не можна недооцінювати зворотний процес – позначення давньої міфології, накладання її образів на християнську символіку.

Помітно, особливо в часи панування романтизму, виявила себе в українській літературі дихотомія „людина – нечиста сила”. Звертання до образів чорта, русалки, відьми, відьмака, упиря, вовкулаки та інших є важливим художнім прийомом, спрямованим на відображення подвійності, роздвоєності душі, боротьби в ній сил добра і зла, людського і нелюдського. Це водночас і протистояння Божественного і сатанинського. У давнину існувала віра, що все у природі – живе, що все має душу, й ця душа може переходити в різні речі й істоти, що люди за певних обставин можуть перетворюватися у звірів і рослини й що над усім владарює якась сила. Вона може бути небезпечною для людей, а може сприяти їх успіху.

Уявлення про сакральні-хтонічні сили об’єктивуються у відповідній лексиці. Оскільки демонічні персонажі, згідно з народними уявленнями, здатні до метаморфоз, слід відзначити умовність поділу демонолексики за значеннями. У досліджуваних творах домінують такі тематичні групи лексики: у „Лісовій пісні” – „русалка”, „чорт”, в „Одержимій”, „На полі крові”, як і у драмі „В катакомбах”, – „сатана”.

Найбільш яскравим зразком серед поетичних драм Лесі Українки щодо насиченості демонолексикою є „Лісова пісня”. Аналіз різноманітних за мотиваційними ознаками демононазв дозволив простежити гіперо-гіпонімічні відношення між окремими демонологічними персонажами (наприклад, чорт – Водяник, Лісовик, Куць або Русалка – Русалка Польова, Мавка). Крім того, як родові поняття у стосунку до конкретної нечисті можна розглядати такі демонологічні конструкції: кодло лісове; вся сила лісова і водяна, гірська й повітряна; погань лісова; лісовий рід; порода лісова та под. Частіше лексико-семантичні трансформації демонологічної лексики зумовлені екстралінгвальними чинниками, до яких належать переоцінка носіями мови назв за критерієм добро/зло, оберегові заборони на вживання демонологічних найменувань та деякі інші. Тому змальована Лесею Українкою демоносила здебільшого амбівалентна. Позитивні конотації збереглися під впливом язичницьких уявлень про нечисту силу, яка не лише шкодила, але й допомагала людині.

Мета дослідження полягає в тому, щоб простежити, які тематичні групи лексики на позначення нечистої сили об’єктивуються у драматичній поетичній спадщині Лесі Українки. Аналіз семантико-стилістичних особливостей такої лексики – це шлях до пізнання минулого, сучасного і майбутнього нашого народу. Особливо, якщо йдеться про пізнання наївної картини світу українців, котра відображає уявну дійсність, побудовану на давній міфології та віруваннях. Розширення семного складу лексичного значення демононазв спричинене відображенням у ньому елементів різних картин світу: язичницької (відьма, русалка, мавка, чорт та ін.) і християнської (демон, диявол, сатана та ін.).

Тематична група „русалка” включає таку хтонічну лексику, як: *Русалка водяна, русалка лісова (Мавка), русалка гірська (Літавиця),*

Русалка Польова. Усі ці номени належать до групи некродемонономенів. На думку Н. Тяпкіної, подібні назви позначають „свого мерця”, від них не утворюються аугментативи, на відміну від тих демонолексем, якими називають „чужого мерця” і які викликають страх, відразу, наприклад: упир, упириця, упириця [8, с. 3]. „Русалка – за народними повір’ями – казкова водяна істота в образі гарної дівчини з довгими розпущеними косами й риб’ячим хвостом; водяна німфа” [6, т. 8, с. 911]. В. Давидюк також стверджує, що русалка належить до царства мертвих. Вважалося, що русалками стають дівчата, які померли до одруження, особливо заручені; або дівчата й діти, що померли, часто неприродною смертю (втопились), на Русальному тижні. В основі русального міфу лежить обряд принесення людської жертви заради підвищення врожаю. За іншою версією цього ж дослідника: „русалки – це досить яскраві образи української демонології, що становлять собою богинь водоймищ” [2, с. 701]. Здебільшого вони неприязно ставляться до людей. Такою є Русалка і в драмі „Лісова пісня” Лесі Українки. З одного боку, авторка змальовує її як „волелюбну водяну царівну”, „красиву панянку”, „милу коханку”, „чарівну озерянку”, зауважуючи, що „...водяній царівні нема на світі рівні!” [9, с. 697]; з іншого – як свавільну, глузливу, підступну, злу істоту, що не терпить людей: „Я не терплю солом’яного духу! Я їх топлю, щоб вимити водою той дух ненавидний. Залоскочу тих натрутнів, як прийдуть!” [9, с. 701].

Художньо довершеним у драмі є і образ Русалки Польової. За слов’янським повір’ям, польові русалки часто бували прихильними до людей, навіть допомагали їм, оберігаючи урожай. Красивою дівчиною, з волоссям, завітчанним волошками, роменом, берізкою, постає перед нами Русалка Польова. Позитивну маркованість цього образу засвідчує її опис: „З жита раптом виринає Русалка Польова; зелена одіж на ній просвічує де-не-де крізь плащ золотого волосся, що вкриває всю її невеличку постать...” [9, с. 718]. Проте ще більше символізує цей демоноперсонаж духовну красу. Особливо це засвідчує сцена, коли Русалка Польова просить Мавку не нищити її краси: „Сестронько! зглянься на муку! Крапельки крові було б для рятунку доволі. – Що ж? Хіба крові не варта краса?” [9, с. 719]. У тексті образ *Літавиці* (гірської русалки) зустрічається лише один раз, коли *Перелесник* умовляє Мавку піти з ним: „Линьмо, линьмо в гори! Там мої сестриці, там гірські русалки” [9, с. 706].

„Найяскравіша” русалка у „Лісові пісні” – це Мавка (лісова русалка). В інтерпретації Лесі Українки – образ наскрізь позитивний. Вона щира, людяна, віддана у коханні, духовно багата, прихильна до людей, здатна на самопожертву. Авторка знайомить читачів із Мавкою так: „З-за стовбура старої розщепленої верби, виходить Мавка, в ясно-зеленій одежі, з розпущеними чорними з зеленим полиском косами, розправляє руки і проводить долонею по очах” [9, с. 701].

Тематична група „чорт” характеризується дещо іншою специфікою. В українській міфології чорти є зооморфними й антропоморфними істотами. Маленькі, чорненькі, вертляві, з ріжками, свинячим п’ятачком, копитцями і хвостом, були всюдисущі та надзвичайно живучі [7, с. 36].

Відомо, що демонічні образи, трансформуючись у творчій уяві митця, часто переходять у різножанрові твори, по-новому зображаючи героїв та відтворюючи навколишній світ. Яскравий приклад такої творчої трансформації знаходимо знову ж таки у „Лісовій пісні”. Тут, як і в етнокультурі, засвідченій лексикографічною практикою, чорти поділяються за локальною ознакою на водяників, що живуть у водоймах, лісовиків, які мешкають у лісі, а також болотяних чортів, домовиків та ін.

Відповідно до окресленої тематичної групи „чорт” належать *чорт, Водяник, Лісовик, Перелесник, Куць, Той, що в скалі сидить, Той, що греблі рве*. У мові ця група охоплює номінації істот з антропоморфно-зооморфними рисами (*чорт, чугайстер, дідько*); назви демонів-духів, які з утвердженням християнства стали сприйматися як біси (*біс, демон*); демонологічних персонажів, що сприймаються як тварини (*вовкулака, змії*); а також такі номінації: *проклятий, рогатий, лукавий, нечистий, куций, Гриць без п'ят, щезник* та ін. [4, с. 201]. Якщо назви *Водяник, Лісовик* у драмі-феєрії „Лісова пісня” характеризують нечисту силу за місцем локалізації, то *Куць* – швидше, за зовнішніми рисами, а *Перелесник*, очевидно, за внутрішніми властивостями, характером дії.

Водночас із лексемою *чорт* корелюють і назви, що сформувалися або помітно трансформувалися у християнському сценарії, які можна об'єднати у тематичну групу „сатана”, а саме: *сатана, змії, диявол, люцифер, Вельзевул, Юда*; також ще й такі найменування, як: *Сатаніель, Каїм, Какодемон, Кетєб* [5, с. 154–155]. Ці назви, незважаючи на їх походження, у більшості негативно марковані. Вони є виразниками цілої гами почуттів – від незадоволення, роздратування, досади, обурення, гніву до захоплення.

В драмі „У катакомбах” тематична група „сатана” репрезентована такими номенами, як *сатана, князь тьми, одвічний змії*: „Він поклонився духом Прометею, а той єсть сатана, одвічний змії, що спокусив на гріх і непокірність” [9, с. 411]. У реченні використано епітет „одвічний” для показу вічного протистояння добра і зла.

Леся Українка використовує також назву *син тьми* („Геть, відійди від мене, сине тьми!” [9, с. 409]) як синонімічну до традиційної *князь тьми*, а також інші: „А всі оті, що звалися богами в поганьськiм світі – ідоли бездушні або злі духи, слуги князя тьми” [9, с. 407].

У драмі „Одержима” вказана тематична група поширюється номенами: *злий дух, Вельзевул* – одна з біблійних номінацій диявола, *Єхидна* – за аналогією до змія (змії). Наприклад: „Я обізваюсь ... Який злий дух тримає мої слова?” [9, с. 355]. До тематичної групи „сатана” належить і композит – *Юда-сатана* („Геть від мене, Юдо-сатано!” [9, с. 341]), ужита у драмі „На полі крові”.

Проаналізувавши сакральну-хтонічну лексику у драматичних творах Лесі Українки, втілену в різних площинах (християнській і язичницькій), можна зробити висновок, що до численних належать тематичні групи „чорт”, „сатана”, репрезентовані значною кількістю лексем. Крім основних тематичних груп, об'єктивуються у поетичній спадщині Лесі Українки й інші, які включають назви демонологічних

персонажів, що є не менш важливими в її творах. Так, до окремих тематичних груп у межах назв антропоморфних демонологічних персонажів належать номінанти людей із демонічними властивостями, здібностями, а саме: *відьма, упир, потерчата, злидні* та інші. До номенів антропозооморфно-зооморфних персонажів зараховуємо виявлену в „Лісовій пісні” демонолексему *вовкулака*. Причому, якщо християнське хтонічне несе переважно негативну семантику, то язичницьке відображає і позитивні смисли. Проведені спостереження покликані активізувати дослідницький інтерес до демонологічної лексики, яка потребує подальшого ґрунтовного вивчення.

1. *Гриньків К.* Сакральні лексеми та вислови і трудність їх ужитку в сучасному українському мовному просторі (на прикладі поезії Маланюка) / К. Гриньків // Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій : матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Львів, 1998. – С. 265–272.
2. *Давидюк В.Ф.* Первісна міфологія українського фольклору / В.Ф. Давидюк. – Луцьк : Вежа, 2005. – 310 с.
3. *Каюа Р.* Людина і сакральне / Р. Каюа ; [пер. з фр. А.В. Усик]. – К. : Ваклер, 2003. – 256 с.
4. Демонічні істоти: Русалка, Чугайстер і ін. // 100 найвідоміших образів української міфології / [упор. О. Таланчук]. – К. : Орфей, 2002. – 448 с.
5. Сад демонів – Hortus daemonum : словарь inferнальной мифологии Средневековья и Возрождения / [автор-сост. А.Е. Махов]. – М. : INTRADA, 1998. – 320 с.
6. Словник української мови : в 11т. / [за ред. І.К. Білодіда та ін.]. – К. : Наук. думка, 1970-1980. – 1977. – Т. 8. – 927 с.
7. Супруненко В. Нечистая сила / В. Супруненко. – Запоріжжя : Издатель, 1991. – 340 с.
8. *Тяпкіна Н.І.* Демонологічна лексика української мови : автореф дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01. „Українська мова”. – Запоріжжя, 2006. – 20 с.
9. *Українка Леся.* Усі твори в одному томі / Леся Українка. – К.; Ірпінь : ВТФ „Перун”, 2008. – 1376 с.

Аннотація

Анализируется сакрально-хтоническая лексика в поэтическом творчестве Леси Украинки. В результате исследования поэтического языка драм определены основные семанто-стилистические особенности такой лексики.

Ключевые слова: *сакрально-хтоническая лексика, тематическая группа, картина мира, Леся Украинка.*

Summary

This article deals with the analysis of demonic vocabulary in the poetry of Lesya Ukrayinka. In the course of investigation of the poetic language of drama the main semantic-stylistic peculiarities of demonic vocabulary have been found.

Key words: *sacral-khtonic vocabulary, thematic group, picture of the world, Lesya Ukrayinka.*

Стаття надійшла до редколегії 7.10.2010 р.